

PALEO-AKTUEEL 14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKA PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

KERKSTRAAT 5–9 TE PINGJUM (FR.)

A. Jager¹

Vanaf 2000 waren er plannen om Kerkstraat 5–9 te Pingjum te slopen. Het 19^e-eeuwse gebouw diende plaats te maken voor nieuwbouw. Bij een bouwkundige inspectie van het huis bleek dat de zuidelijke muur van het gebouw, op begane grondniveau, nog veel middeleeuwse steen bevatte. Na daartoe uitgenodigd te zijn door de huidige eigenaren, bezichtigde de auteur de muur en kon hij het vermoeden bevestigen dat het hier een muur van middeleeuwse origine betrof.

In overleg met de eigenaren, de gemeente Wûnseradiel en de provinciaal archeoloog van Fryslân werd besloten de muur, en eventueel andere belangwekkende structuren die mogelijk nog tevoorschijn zouden komen, te documenteren.

De wijze van aanpak was als volgt. Ten eerste zou de muur, voor zover deze in zicht was, gedocumenteerd worden. Vervolgens zou de sloop van de muur gevolgd worden, en tenslotte zouden, na de sloop van het gebouw, eventuele grondsporen in de bouwput worden vastgelegd. Voor de realisering van de documentatie was het van belang de werkzaamheden op de voet te volgen. De auteur werd hiervoor efficiënt van de werkzaamheden op de hoogte gehouden door de eigenaren, die tevens bereidwillig menige hand- en spandienst verleenden.

Het dorp

Pingjum, een dorp in de gemeente Wûnseradiel, in de noordwesthoek van de provincie, is een dorp met een hoge ouderdom. De kern van het dorp wordt gevormd door een forse dorpskerk. Doordat er nog geen systematisch archeologisch onderzoek naar deze terp is geweest, is het tijdstip van aanleg onbekend. Ook van de diverse bewoningsfasen, die verondersteld mogen worden aan de hand van incidentele vondsten, is nauwelijks iets bekend. Weliswaar leveren de bij allerlei recente graafwerkzaamheden tevoorschijn gekomen vondsten enige informatie op over de bewoningsperiodes, maar voor meer precieze uitspraken over de ou-

derdom daarvan is het wachten op systematisch onderzoek.

De ouderdom van deze terp gaat waarschijnlijk terug tot de ijzertijd en de terp heeft – zij het met enkele hiaten – waarschijnlijk voortdurend bewoning gekend.

Het bouwhistorisch onderzoek

De zuidelijke muur van Kerkstraat 5–9 was 7,25 m lang, oost-west georiënteerd, en bestond uit in mortel gelegde kloostermoppen in grootte variërend van 28/30–14,5/15–8/8,5 cm. De muur was tweesteens en gemetseld in tamelijk keurig Vlaams verband, een verband waarbij afwisselend in kop-strek-kop-strek is gemetseld. Toegepast was zowel gele als rode steen. In de buitenmuur was de rode steen vooral kops verwerkt, hetgeen een fraai effect moet hebben gegeven.

Het muurwerk vertoonde aan de westzijde een opening, en halverwege de oostzijde bevond zich nog een opening. In beide gevallen betrof dit raamopeningen, die naar de buitenzijde een sprong in het muurwerk bezaten. De raamopeningen stonden in verbinding met kokers die als uitsparingen in het metselwerk waren aangebracht. De functie van deze kokers kon niet worden achterhaald. Aan de zuidzijde van de muur waren twee kaarsnissen in het muurwerk aanwezig. Deze waren bijna 30 cm (steens) diep en bezaten aan de bovenzijde schuin tegen elkaar staande stenen, een zogenaamde keperboog. Dit is een zeer algemeen voorkomende vorm van kaarsnissen (fig. 1).

De aanwezigheid van zowel de kaarsnissen als de ramen geeft aan dat we hier te maken hebben met de muur van een woonhuis. Aangezien kloostermoppen in de muur zijn verwerkt gaat het hier om een steenhuis. De aanleg van dit steenhuis kan op basis van het metselwerk in de eerste helft van de 14^e eeuw gesteld worden. De zuidzijde was oorspronkelijk de buitenzijde. Doordat de muur als zuidmuur in het 19^e-eeuwse gebouw (Kerkstraat 5–9) was opgenomen werd de buitenzijde de

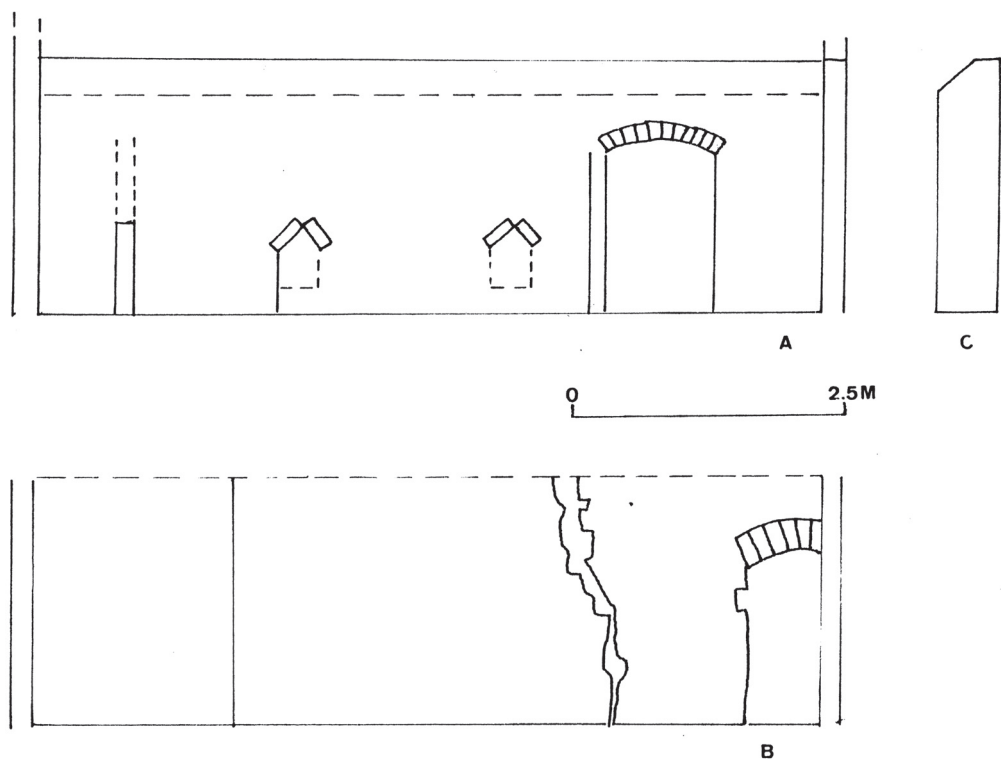

Fig. 1. De muur van het steenhuis. A = zuidzijde, B = noordzijde, en C = doorsnede (tek. A. Jager).

binnenkant.

Het fundament bestond uit een drietal versnijdingen, waardoor de 60 cm dikke muur tot ongeveer 75 cm uitliep. Er was geen vleilaag of een andere aanpassing ten behoeve van het fundament. Als gevolg van de lichte fundering vertoonde de muur aan de noordzijde een forse scheur. Aan de zuidzijde vertoonde die scheur zich niet. Het viel niet uit te maken wanneer het muurwerk gescheurd moet zijn. Dit kan gebeurd zijn in de fase toen de muur deel uitmaakte van het steenhuis of in de fase toen deze tot Kerkstraat 5-9 behoorde.

In de loop der tijden is weliswaar aan de muur veel veranderd, maar de hoofdstructuur is intact gebleven. Veranderingen waren: het dichtzetten van de openingen, het aanbrengen van stuc- en metselwerk aan de binnenzijde van Kerkstraat 5-9 en het verwijderen van enkele toplagen. Door laatstgenoemde ingreep was de oorspronkelijke hoogte van het huis niet te bepalen. Op de steenhuismuur was een geveltop gemetseld; hiervoor waren kloostermoppen secundair gebruikt.

Een reconstructie van het steenhuis is met de thans voorhanden zijnde gegevens niet te vervaardigen.

De archeologische waarneming

Eind januari 2002 werd een bouwput aangelegd ter plaatse van Kerkstraat 5-9. Na overleg met de provinciaal archeoloog is op 2 februari 2002 een waarneming uitgevoerd. In de bouwput konden een profiel (het zuidprofiel) en een vlak bestudeerd worden. In het zuidelijke deel van de bouwput werden middeleeuwse bewoningssporen aangetroffen.

Met behulp van het profiel kon de bodemkundige ontwikkeling van de locatie vanaf de late 11^e/vroeg 12^e eeuw tot de eerste helft van de 14^e eeuw bestudeerd worden. Het profiel bevond zich ongeveer op dezelfde plek waar tot voor kort de zuidelijke muur van Kerkstraat 5-9 stond.

Het profiel varieerde in hoogte van 1,50 tot 1,60 m. Het bestond hoofdzakelijk uit een massief pakket van donkerbruine en donkergrijsbruine

Fig. 2. Sporen van het houten gebouw in de bouwput (foto A. Jager).

klei. De structuur was bijzonder homogeen zodat het waarschijnlijk een opgebracht pakket betreft. De toplaag was een bouwvoor van ca. 50–60 cm dik. Deze laag bevatte vondsten variërend van 11^e-eeuwse Pingsdorfscherven tot 18^e-eeuwse loodglazuurscherven. Uit de kleilaag eronder werden geen vondsten geborgen, afgezien van enkele steen- en tegelfragmenten, die bij bouwwerkzaamheden vanaf de 14^e tot en met de 19^e eeuw de bodem ingedrongen waren.

In het profiel kon geen laag worden onderscheiden die tussen circa 1200 en 1300 kon worden gedateerd. Mogelijk is het terrein, na het opgeven van het 12^e-eeuwse woonniveau, een tijd niet bewoond geweest.

Het vlak tegen het zuidelijke profiel was ruim 12 m lang en 6 m breed. Nadat het vlak geschaafd was, kwamen wandsporen van een houten gebouw tevoorschijn (fig. 2). Dit gebouw moet ingegraven zijn geweest, waarbij niet alleen de fundering van de wanden, maar tevens de vloer verdiept gelegen moeten hebben. Voor een deel kon de omtrek van de vloer bepaald worden. Aan de oostzijde mat

het gebouw binnenwerks 4,5 m. De westzijde lag buiten de bouwput. Van de zuidelijke zijde kon 1 meter gevolgd worden, van de noordelijke zijde ca. 4 m. Van binnenwandjes, of andere inpandige structuren, zijn geen sporen aangetroffen. De zijden waren opgebouwd van klei, leem en hout. Hoe dik de wanden geweest zijn viel niet te bepalen. Aan de oostzijde waren op enkele plekken resten van dunne houten planken aanwezig; deze bleken verkoold. Waarschijnlijk vormden deze planken de binnenzijde van de wanden. Op diverse plekken waren brandsporen aanwezig. Op twee plaatsen was een concentratie van leembrokken aanwezig.

Op meerdere plekken van het vlak werden aardewerkscherven aangetroffen: in de leemconcentraties, de vloer, op enkele plekken waar de wanden moeten zijn geweest en buiten de gebouw wanden. Het betreft uitsluitend scherven van kogelpotaardewerk. Sommige zijn volledig reducerend gebakken; de meeste echter reducerend met een oxidelaagje. De meeste scherven zijn wandscherven. Er is één bodemscherf aangetroffen; deze had een standring. Verder zijn enkele randscherven gevonden. Deze hebben een vrij geprononceerd voorkomen. Het vondstcomplex is te dateren in de late 11e of vroege 12e eeuw.

Waarschijnlijk is het opgegraven gebouw een bijgebouw geweest. Het was te smal voor een woonhuis of boerderij, en er waren geen restanten van een haard.

Ergens in de 12e eeuw is het bijgebouw door brand verloren gegaan. Nadien is de locatie afgedekt met een fors grondpakket van 1,25 à 1,5 m. In de toplaag hiervan zijn de funderingen van een steenhuis ingegraven.

De bouwheer van het steenhuis

Over dit steenhuis bestaat – voorzover nu bekend – in de middeleeuwse bronnen geen informatie. Onbekend is daarom wie de bouwheer van dit huis was. Ook kunnen we via deze weg niet achterhalen welke functie het huis in de Middeleeuwen had. Uit de constructie echter kan het een en ander afgeleid worden omtrent het gebruik. De kaarsnissen en de twee ramen, die primair zijn, duiden op een woonfunctie. De dikte van de muur geeft aan dat het huis geen defensieve functie kan

hebben gehad. Het kan een pastoorshuis zijn geweest, de woning van een adellijk persoon of een kloostergebouw. Nabij Pingjum heeft in de Middeleeuwen de Premonstratenzer proosdij 'Vinea Domini' gestaan. Een proosdij is een klooster onder leiding van een moederklooster. Door de overste van dit klooster werd een proost aangesteld die het gezag in de proosdij voerde.

De vestiging van de Premonstratenzers in Friesland begon in 1163 met de stichting van het klooster Mariëngaarde ('Hortus beatae Mariae Virginis'). Vanuit dit convent vonden diverse stichtingen elders plaats. In 1186 werd vanuit Lidlum de proosdij 'Vinea Domini' te Pingjum gesticht. Overstromingen in 1287 dwongen de kloosterlingen echter te verhuizen; dezen namen de wijk naar Bolsward (Jager, 2002).

De landerijen van de proosdij lagen in Pingjum en de dorpen in de omgeving. Uit 16^e-eeuwse registraties van onroerend goed in Fryslân blijkt dat de proosdij 837 *pondemaat* land bezat. Het merendeel van deze grond was verpacht in eenheden van 50–120 *pondemaat*. Voor een deel bewerkten de kloosterlingen de grond zelf (Mol, 1991: pp. 102–103). De ver van het convent gelegen gronden werden aangeduid als uithoven.

Een relatie tussen het steenhuis en het klooster kan echter niet worden gelegd. Aangezien het geen defensieve functie had, is het waarschijnlijk geen huis van een adellijk persoon geweest. Het meest waarschijnlijk is dat dit een oude pastoorswoning is geweest.

Conclusies

De oriëntatie van het gebouw uit de late 11^e en/of 12^e eeuw loopt parallel aan de noordelijke muur van het steenhuis.

Het steenhuis strekte zich uit over het achtererf van Kerkstraat 3 en aangrenzende grondstukken. Thans zijn bovengronds alle delen verdwenen, maar in het bodemarchief kunnen hier mogelijk nog onderdelen van bewaard zijn gebleven. Dit gebied verdient daarom bescherming, dan wel de status van meldingsgebied te verkrijgen. Mocht behoud niet mogelijk zijn, dan is een nader onderzoek op de locatie van het steenhuis beslist op zijn plaats. Van 14^e-eeuwse woonhuizen is in Fryslân nauwelijks iets over. Systematisch onderzoek hiernaar, bijvoorbeeld op de locatie van het achtererf van Kerkstraat 3 te Pingjum, zou de inzichten in deze materie kunnen vergroten.

Summary

In the village of Pingjum a medieval wall of a 19th- century house, Kerkstraat 5–9, was investigated. The wall was constructed from large bricks in Flemish bond and must have been built in the first half of the 14th century. When the house was demolished and a building pit was dug, the partial floor plan of a small timber building was found. This building dated from the late 11th or early 12th century.

Noot

1. Grote Kerkstraat 226, 8911 EG Leeuwarden.

Literatuur

- Fugro Ingenieursbureau B.V. *Grondonderzoek betreffende woningen aan de Kerkstraat 5, 7, 9 te Pingjum*. Groningen, 2001.
- Jager, A., 2002. Kerkstraat 5–9 te Pingjum, gemeente Wûnseradiel. Een bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. Groningen, 2002.
- Mol, J.A., & P.N. Noomen, 1999. *Prekadastrale atlas fan Fryslân*, diel 9. Leeuwarden.